

DİN VE GELİŞİM PSİKOLOJİSİ*

Yazan: Nils G. HOLM

Çeviren: Yrd. Doç. Dr. Abdülkerim BAHADIR**

Giriş

Gelişim Psikolojisi, önceleri bireyin yetişkinlik dönemine kadar devam eden olgunlaşma süreciyle ilgileniyordu. Günümüzde, hamileliğin başlangıcından ölümüne kadar bireyin geçirdiği tüm değişimleri kapsamaktadır. Böylece Gelişim Psikolojisi, her ne kadar ağırlık noktasını büyüme yılları teşkil ediyorsa da, bütün hayatı içine alır.

Basit bir sınıflamayla insan hayatı, şu aşamalara ayrılır:

1. Doğum öncesi dönem(ana rahminde gelişim),
2. Bebeklikten ikinci yaşa kadar süren aşama,
3. İlk çocukluk, 2-6 yaş aralığı,
4. Son çocukluk, 7-13 yaş aralığı,
5. Ergenlik ve gençlik, yaklaşık 13-18 yaş aralığı,
6. İlk yetişkinlik, yaklaşık 18-40 yaş aralığı,
7. Yetişkinlik, 40-65 yaş aralığı,
8. Son yetişkinlik (yaşlılık), 65. yaştan ölüme kadar.

Burada sıralanan aşamalar, biyolojik ve sosyal faktörlere bağlı olarak bireysel anlamda değişebilen göreceli sınırlardan ibarettir.

* Bu yazı, yazara ait Einführung in die Religionspsychologie (Din Psikolojisine Giriş), Utb Reinhardt Verlag, Göttingen 1988 eserin 76-91 sayfalarının çevirisidir. Yazının devamı (91-100), aynı başlık altında derginin müteakip sayısında yayımlanacaktır.

** Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Din Psikolojisi A.B.D.

İnsan, hayatı boyunca çeşitli alanlarda değişime uğrar: Fizyolojik (organların gelişmesi ve neticede yıpranması), zihinsel (insan için karakteristik bir nitelik taşıır) ve toplumsal alanda (bireylerin olgunlaşma sürecinde belirleyicidir) bu değişimi görebiliriz. İnsanın hayatı boyunca süren gelişimi, birbirinden farklı faktörlere bağlıdır. Bu noktada en belirleyici öneme sahip olanlar, her şeyden önce –salt biyolojik anlamda- doğuştan gelen yeteneklerdir.

Ancak, gelişme ve olgunlaşma, büyük ölçüde çevreye, yani iç-grupta¹ edinilenlere de bağlıdır. Araştırmalar örneğin göstermiştir ki, zihinsel olgunlaşma yaygın olarak (%75'e kadar) kalıtsal faktörlere bağlı ortaya çıkarken, geri kalan kısımda ise, pek çok faktörün rol oynadığı sosyal yapılar etkindir.

Kalıtsal faktörlerin dinî gelişim üzerindeki etkisi hakkında fikir yürütmek, oldukça zordur. Genel olarak bir şeyi idealize etmeye, bir şeye ya da birine tapınmaya yönelik evrensel bir ihtiyaçtan bahsedilmek istenmiyorsa, eskiden, insanda tanımlaması zor doğuştan bir din ihtiyacının ya da dinî bir yapının varlığından söz ediliyordu. Anlam tatminine yönelik böyle bir arayış, insanlara özeldir. İnsan, dünyada yaşadığı hayatıyla ilgili anlamlandırma sistemlerine ihtiyaç duyduğu gibi, varoluşun taleplerine karşı olumlu ve olumsuz yüzleşmeye yönelik de bir takım anlamlandırma sistemlerine ihtiyaç duyar. Özellikle zihinsel ve toplumsal gelişim, bireysel dinî tutumda belirleyicidir.

1- Dinî Olgunlaşma Aşamaları

Önceleri Din Psikolojisi'nde çocuğun dinî gelişimi, sistematik bir tarzda tanımlanmayla çalışılıyordu. Bu yaklaşıma göre dinî kabul, bir ölçüde doğuştan getirilen belirli gelişim aşamalarına dayanmaktaydı. Buna karşılık günümüzde, çocuğun neyi nasıl benimsediğiyle ilgili olarak sosyal faktörlerin daha sorumlu olduğu anlaşılmıştır. İçselleştirilmiş dinî muhtevanın hangi zihinsel gelişim aşamasında incelenebileceği sorusu, burada ayrı bir problemdir. Bu konuya gelmeden önce, dinî gelişim aşamalarıyla ilgili önceleri gerçekleştirilmiş birkaç araştırmaya göz atalım:

Ernest Harms 1944'de, çocuklarda Tanrı tasavvuruyla ilgili bulgularını yayınlamıştı. Araştırmasında o, üç yaş ile ergenlik yaşları arasında bulunan çocuklara, Tanrıyı nasıl tasavvur ettiklerini gösteren resimler çizdirmişti. Bu bulgulardan üç aşama ortaya çıkmıştı. Birinci aşamayı Harms, *Öykü Aşaması* olarak tanımlamıştı: Üç ile altı yaşlar arasında rasyonel ve entelektüel tasavvurlara karşı, duygu ve fantezi hüküm sürer. Derin duygusal yaşantılar, bu süreçte

¹ Bireyin kendini üyesi olarak gördüğü, kendini özdeşleştirdiği sosyal grup şeklidir. (Çev.)

kendilerini açığa çıkarır ve çocuk, öykü ile dinî anlatılar arasında herhangi bir ayırım yapmaz.

Bu aşamayı, *Gerçekçi Aşama* izler (yaklaşık 7.-10. yaşlar). Bu aşamada Tanrı tasavvuru daha gerçekçidir. Okul ve diğer kurumlar tarafından hazırlanan model ve tasavvurlar, çocuk tarafından benimsenir. Resimlerde Tanrı, daha çok rahip şeklinde tasvir edilir. Haç, yıldız, kuzu gibi önemli dinî semboller, resimlerde yer alır.

Üçüncü aşamayı Harms, *Bireysel Aşama* olarak tanımlar (yaklaşık 11. yaş ile ergenliğin başlangıcına kadar süren zaman dilimi). Bu aşamanın karakteristiği, daha büyük değişme ve bireyselliktir. Çocukların pek çoğu, Tanrıyı büyük ölçüde geleneksel formlarda tasvir ederken, diğer bir kısmı, orijinallik ve hatta ileri düzeyde soyutlayıcı bir yetenek göstermişlerdir. Harms'ın araştırmaları, geniş bir yayılma sahası olarak çocuk ve din alanıyla ilgili değerlendirme-lerde yoğun olarak gündeme gelmektedir.

Bir başka şema, Werner Gruehn tarafından geliştirilmiştir. Bu şema, çoğu iki büyük savaş arasındaki zaman diliminde gerçekleştirilmiş Alman araştırmalarına dayanmaktadır. Ona göre, 18 ay öncesi çocukların dindarlıklarıyla ilgili genel bir fikir edinmek zordur. Ancak bu yaştan itibaren, çocuklarda ibadete yönelik ilk adımlar atılmaktadır. Bunu izleyen basamağı Gruehn, *Büyü-Öncesi* olarak tanımlar (2.- 4. yaşlar). Uygun bir öğretimle çocuk, daha ziyade somut ve gerçeğe uygun arzuların hüküm sürdüğü esaslı bir ibadet hayatı ortaya koyar. Gruehn'e göre bu aşamayı, *Büyülü Basamak* izlemektedir (4.-7. yaşlar). Tanrı, çoğu zaman bir çeşit büyücüdür. Çocuk duayı, kendine bir takım menfaatler sağlayabileceği bir tür efsun/yakarma formülü olarak kullanma eğilimi gösterir.

Bir sonraki aşamada dindarlık (yaklaşık 7-15 yaş aralığı), otoriteryan ve mantıksal bir yapı arz eder. Çocuk daha ziyade, sevimsiz-sevimli, kötü-iyi ve haksızlık-doğruluk gibi zıtlıklar üzerinde düşünür. Ergenlikten sonra, uygun koşullar altında farklılaşmış bir dinî hayat gelişir.

Fransız Jean-Paul Deconchy, çocukta Tanrı tasavvurunu ortaya koymak amacıyla gerçekleştirdiği semantik tahlile dayalı araştırmasında, çocukların yaklaşık dokuz-on yaşlarında örneğin ilmihalin Tanrı için kullandığı tarzda (büyük-lük, her şeyi bilme, adalet, hazır ve nazırlık gibi) çeşitli nitelermelere yöneldiklerini tespit etmiştir. Bu nitelme safhası, kişileştirme safhasıyla son bulur (12-14 yaş aralığı). Nitelermeler artık, Mevlâ, Kurtarıcı, Baba gibi kişileştirilmiş kavramlara dönüşür. İçselleştirmenin hüküm sürdüğü bir sonraki safhada Tanrı, sevgi,

dua, itaat, şüphe ve korku gibi kelimelerle ilişkilendirilir. Başka bir ifade ile Tanrı, içselleştirilir.

2- Gelenek Aktarımı

Zihinsel gelişim ile din arasındaki ilişkiye gelmeden önce, dinî gelişim için gelenek aktarımının önemine biraz değinelim.

Sundén, gelenek aktarımının içeriğini ve formunu ele alır. Gelenek aktarımının içeriği, onun dinî tecrübelerle yönelik rol-psikolojik anlayışı bağlamında, merkezi bir konum arz eder. Burada ise, sadece türü ve tarzı önemlidir.

Sundén, gelenek aktarıcılarını üç tipe ayırır. Birinci tip aktarıcılar, -bekli de günümüz Batı toplumunda en yaygın olarak görünen tipleri- *güvensiz* aktarıcılar olarak tanımlar. Genel olarak bunlar, cemaate ve dine karşı ayırımsız ve potansiyel bir korkuya dayalı bir yaklaşıma sahiptirler. Dini aktardıkları zaman, rastlantı ve tutarsızlık gündeme gelir. Bu durum, çocukta dine karşı kararsız ve şüpheli bir yapılanmaya, bazen hakarete ve reddetmeye yol açabilir.

İdeal aktarıcılar Sundén, *güvenli* olarak tanımlar. Dine karşı tutumları tutarlıdır; her şeyden önce eğitim süreci, iyi örnekler aracılığıyla gerçekleşir. Dine yönelik sorulara karşı olumlu bir tavır sergilerler; bu noktada çocuklara görüşlerini zorla kabul ettirmekten kaçınırlar. Böylece, modellerden öğrenme noktasında uygun koşullar ortaya çıkar.

Üçüncü tip aktarıcılar, *aşırı güvenli* aktarıcılardır. Bunlar, otoriterdirler; zihinsel ve duygusal dinî içeriklerin aktarılmasını engellerler. Ebeveyn otoritesi burada hiçbir zaman sorgulanmaz. Baba ve annenin istek ve iradesi Tanrının istek ve iradesiyle birleşmiştir. Bu tip aktarıcılar, çocuğa kendi düşünce dünyasında vasilik yapmaya yönelirler ve böylece bağımsız olgunlaşmayı engellerler. Çocuk çoğu zaman, Tanrı Torunu (Kindeskind Gottes) oluverir: Dinî gelişim, ebeveynlerin çocuğun eğitimine ve ruh sağlığına aşırı hevesli müdahaleleri nedeniyle engellenmişti (konu ile ilgili bkz. 6. başlık).

Dinî içerikleri aktaran şahıslar, kişilikleriyle de Tanrı tasavvurlarını kolayca etkileyebilirler. Burada ortaya çıkan yapılanma, yaygın olarak Antropomorfik² kavramıyla tanımlanır. Bu kavram, Tanrının ve İsa'nın, çocuğun yakın çevresine ait şahıslardan bir takım insanî özellikler alması anlamına gelir. Böyle bir durumun, daha çok okul öncesi yaşlarda ortaya çıktığı kabul edilir. Tanrı, çoğu zaman yargıç olarak, beyaz sakallı bir ihtiyar olarak, güçlü otoriteye sahip bir dede olarak görülür. Çocuk Tanrıya, tıpkı çevredeki yaşlı

² Tanrıyı insanî özelliklerle tanımlama, kişileştirme. (Çev)

insanlara yaklaştığı tarzda yaklaşır. Bu tür kişilikleştirmeler, ergenlik döneminde kaybolmaya yüz tutar. Ancak, bazılarının Tanrı tasavvurlarındaki antropomorfik özellikler, hayat boyu varlıklarını korur. Batı kiliselerinde, daha ziyade soyut bir Tanrı tasavvurunun gelişmesi arzulanır.

Dinî anlayış, şayet babaya, anneye ya da başka bir aile üyesine yönelik duygusal (çoğu zaman olumsuz) bir bağ tarafından belirlenmişse, bu durumda *duygusal kişilikleştirmeler* söz konusudur. Disiplinli ve titiz ebeveynler, uyguladıkları eğitimle çocuğun Tanrı anlayışını o kadar etkileyebilirler ki, çocukta Tanrıya, kiliseye ve dine yönelik kişisel ve homojen bir ilişki hiçbir zaman gelişmez. Psikolojik bakış açısından dinî içselleştirme, yaşlıların dini öğretme tarzından oldukça etkilenir ve böylece psikik bir ket vurma ortaya çıkar. Çoğu zaman ebeveynler, çocukların dinî davranışları -sofra duası, kilise ziyareti vs.- öğrenme sürecinde, onlara kendi arzuları doğrultusunda baskı uygularlar. Öyle ki, çocukların tüm dindarlıkları bu baskının rengini almaktadır. Sofranın başında dua, ceza tehdidi altında icra edildiği takdirde, endişe ve korkunun ruhsal içeriğe aktarılması şaşırtıcı gelmemelidir. İlk izlenim ya da ön fikir (Haloefekt) aracılığıyla, dinî olgunlaşmayı engelleyen olumsuz hatıralar Tanrıyla ilişkilendirilir. Bu noktada, aşırı güvenli ebeveyn tipinin etkisi yaygın olmakla birlikte, güvensiz ebeveyn tipi de sorumludur. Cemaat ve din adamlarıyla ilişkide, aynı tutum ortaya çıkabilir. Eskiden kilise öğretisi daha çok ceza tehdidi altında aktarılıyor ve hoşgörüden uzak bir tarzda sınıyanıyordu. Buna bağlı olarak kiliseye ve ruhaniliğe yönelik açık kişilikleştirmeler ortaya çıkabiliyordu.

Ebeveyn özelliklerinin Tanrıya yansıtılması, kısmen bu problematik ile ilişkilidir. Toplumsal çevreden edinilen resim ve semboller olmaksızın, Tanrıdan davranışta bulunan kişi olarak söz etmek, mümkün değildir. İncil bile, baba, çoban ve yarıç gibi günlük kavramlarla doludur. Tanrıyla ilgili en yoğun hangi metaforların (mecaz/benzetme) kullanıldığı tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu tespit, baba olarak Tanrının, İsa'nın ve Katoliklerde Meryem'in tanındığı Hıristiyanlık açısından ilginçtir. Belçika'lı Antoine Vergote, Katoliklerin Tanrı anlayışında babasal niteliklerin ağırlık basmasına karşın, annesel niteliklerin daha iyi içselleştirildiği görüşündedir. Turkuere'nin geliştirdiği Çocuk-Ebeveyn-Din Projesi bağlamında yapılan araştırmalar, ebeveyn görüşü ile Tanrı görüşü arasında bir ilişkinin var olduğuna işaret etmektedir. Araştırmada dikkat çeken bir husus, annelerin erkek çocuklar üzerinde, babaların ise, kız çocuklar üzerinde daha büyük bir rol oynadıkları hususudur. Bu noktada muhtemelen Derinlik Psikolojisi bağlamındaki teoriler, yardımcı olabilir. Burada Tanrı görüşü ile benlik imajı arasında bir ilişkinin mevcudiyeti de gösterilebilirdi.

Sundén, dinî gelenek aktarımı konusuyla ilgili başka bir sınıflama daha vermektedir: *Bütün (Total)* ya da *salt sözel (nur verbal)*. Salt sözel dinî aktarımda ebeveynler çocuklarına dini, fırsatlara bağlı olarak sadece sözle aktarmaya çalışırlar. Bu durumda çocuk, din ile ilgili bütüncü bir anlayış geliştiremez ve onu, yetişkinlerin hayatında yaşanan bir olgu olarak bulamaz. Din ile ilgili sorularına karşılık aldığı cevaplar, çoğu zaman kavrama kapasitesini aşan entelektüel nitelikte cevaplardır. Salt sözel gelenek aktarımını, genellikle güvensiz aktarımlarda buluruz.

Bütüncü bir gelenek aktarımı, çocuğun duygusal, davranışsal ve zihinsel alanını kapsar. Sundén'e göre ilki ikisi, daha erken yaşlarda hesaba katılmalıdır. Sonraları, çocuk soru yöneltebilmeyi öğrendiği zaman, sözler ve açıklamalar gündeme gelir. Bu durumda çocukta, söz kabiliyetine yönelik belirli ölçüde aksedici bir bünye hazırlanmış durumdadır. Bu nedenle çocuğu, henüz konuşmaya başlamadan önce ibadet ve dinî törenlere götürmek gerekir. Böylece çocuk, akla dayalı düşünmeye başlamadan önce uzun bir müddet güvenlik ve kutsallık duygusu yaşayabilir. Konuşmaya başladığı andan itibaren ebeveynler en kısa zamanda, çocukla birlikte duaya başlamalıdır. Ancak duanın konusu, sadece çocuk olmamalıdır. Sundén, ebeveynlerin dinî pratik olarak uygulamaya koymaları, fakat bunu yaparken de çocuğun ruhsal gelişimini engellemeleri gerektiğinin altını çizer. Aksi takdirde çocuk sonradan, dinî gelenekten üzerine düşen rolleri üstlenmede yetersiz kalır. Böylece, dile getirilen tıkanma durumları devreye girer ve netice olarak dinî gelenek olumsuz, donuk ve ulaşılamaz bir yapı kazanır. İbadet eden anne rolüyle ilgili çıkarımlarında Sundén, Paul Vogel'in çocuk dindarlığının birinci aşamasıyla ilgili araştırmalarına dayanır. Bu ilk aşamada anne, çocuk için daha sonraları Tanrı tasavvuruna karşılık gelebilecek bir tür evren niteliğini taşır.

Sundén, literatürü değerlendirirken daha ziyade analitik bir tutum sergiler. Bilimsel açıdan Onun kategorileri, bu zamana kadar nadiren ispatlanmaya çalışılmıştır. Böyle olmakla birlikte bunlar, açık-seçik yapıları nedeniyle bu tür sorularla ilgilenenler için, büyük bir önem arz etmektedir. Yukarıda bahsettiğimiz Turkuer projesi bağlamında Sundén'in birkaç kavramını, özellikle de aşırı güvenli aktarımlarla ilgili olanları, bilimsel açıdan doğrulamaya çalıştık (Tanrı'nın Torunları sorununun ele alındığı paragrafa bkz.).

Norveç'li Sigmund Harbo doktora tezinde (1987), Sundén'in kavramlarını tartışmıştır. Çalışmasında, yetişkinlik yıllarında yetişme ortamı ile dindarlık arasındaki ilişkiyi, anketlere dayalı olarak tespit etmek ister. Bulgularında, dinî

pratikler ile yetişme ortamı ve duygusal eğilim arasında açık bir etkileşim ortaya çıkmıştı. Benimsenmiş dinî içerikler, duygusal hayatta ve ileri dinî uygulamada belirleyici bir rol oynar. Çocuk üzerinde dinî etki ne kadar homojen ve erken yerleşmiş ise, sonraki hayatında o kadar etkili ve dayanıklı olur.

3- Zihinsel Gelişim

Son zamanlarda, zihinsel gelişimin dindarlıktaki önemine güçlü bir vurgu yapılmaktadır. Burada, 1950'li yıllarda din eğitimi alanında büyük yankı bulan araştırmaların sahibi İngiltere'li Ronald Goldman'ı zikretmek gerekir. O, konuyla ilgili fikirlerini, Jean Piaget'in teorisi üzerine temellendirir. Bu hususta bir şeyler söylemek gerekir.

İsviçreli Jean Piaget, 20. yüzyıl'ın en büyük psikologlarından biriydi. Çocuğun zihin ve ahlâk gelişimiyle ilgili araştırmasında, çocukları küçük gruplar halinde gözlemlemiş ve sorgulamıştı. Bu yöndeki bulgularını, pek çok kitap ve makalede yayınlamıştır. Teorileri de, günümüze dek daha kapsamlı başka araştırmalara yol açmıştır.

Piaget'e göre çocuğun zihinsel gelişimi, dört basamaktan oluşur. Birinci basamağı (2 yaşına kadar), Duyusal-Devinimsel adını verir. Bu basamakta çocuk, duyu organları aracılığıyla dış objelere yönelik bir ilişki geliştirir ve böylece kendini yaşadığı çevreye uygun düzenlemeyi öğrenir. Bu süreçte, çocuğun sonraki tüm gelişiminin dayanacağı temel taşlar yerleştirilir. Çocuk, her şeyi kendi bakış açısından gözlemler; kendini dünyanın merkezi olarak görür ve kendi beni ile başkasının beni arasında açık bir ayırım yapamaz.

İkincisinde, yani İşlem-Öncesi ya da Nedensel-Öncesi basamakta düşünme, ben merkezlidir (yaklaşık 7 yaşına kadar). Çocuk, kendi bakış açısının diğer bakış açılarından sadece biri olduğunu kavrayamaz ve bu nedenle yetişkinlerce saçma kabul edilmesine karşın kendisine mantıklı ve makul görünen bir takım tercihlerde bulunurlar. Bu aşamada dil gelişimi hızlanır. Çocuk dili sadece basitçe tekrarlamak yerine, bağımsızca kullanmayı öğrenir. Kolay inanır bir yapıdadır ve zamanla başkalarına katılmayı öğrenir. İlk dinî kavramlar içselleştirilir. Düşünme somut ve dönüşsüzdür. Başka bir ifadeyle çocuk, başlamış bir düşünme eylemini geriye döndürerek düşüncenin çıkış noktasına dönmez. Etik niyetlerin eşlik ettiği uzun anlatılar, kavranmaz.

Bu basamağı, Piaget'in *Somut İşlemler* (yaklaşık 11./12. yaşlara kadar) diye adlandırdığı aşama izlemektedir. Çocuk daha bağımsızca ve daha az ben merkezli düşünmektedir. Daha uzun fikir yapılarının gerçekleşmesi için somut

durumlar, önemlidir. Artık çocuk sezgisel değil, aksine tersine dönüşümlü düşünebilmektedir. Bilgi ve olayları birleştirebilir, bunlardan basit sonuçlar çıkarabilir, soyut kavramları kullanmaya başlar. Bununla birlikte, iyilik, kötülük ve benzeri soyutlamalar, henüz yeterince gerçekleşmez..

Sonraki aşamayı Piaget, *Formel İşlemler evresi* olarak adlandırır (yaklaşık 12 yaşlardan itibaren). Çocuk soyut olarak düşünebilir ve teorik fikir yapıları gerçekleştirebilir. Bir anlatıdan tamamen soyut bir alana yönelik sonuçlar çıkarılabilir. İyilik, kötülük, ruhanîlik v.b. gibi terimler kavranabilir. Çocuk, kendi benini çevresine karşı hazır tutar.

Kabataslak bir çerçevede Piaget'in şeması budur. Goldman, çocuğun dinî öğretiyi hiç anlamadığı ya da bazen tamamen yanlış anladığı düşüncesinden hareket eder. Okul öncesi ve hatta sonrasında çocuklar, yetişkinlerce bazen komik hikaye olarak algılanan çeşitli türden yanlış yorumlar getirirler. Goldman, din eğitiminin çocuklarda zihinsel gelişimle ilgili araştırmaları yeterince dikkate alıp almadığı; kilise ve okulun çocuğun anlama kabiliyetini fazlaca aşan bir bilgi (örneğin ezber ile) öğretip öğretmediği ve din dersinin zihinsel gelişimle ilgili bilgilere daha iyi uyarlanıp uyarlanmayacağı şeklinde bir soru yöneltir.

Goldman, çeşitli yaşlarda çocukların kutsal kitaptan anlatıları nasıl kavradıklarını, Piaget'in çocukta zihinsel gelişim şemasına dayalı olarak kontrol etmişti. Ona göre çocuk önce, dinî gerçekliği henüz kavrayamadığı bir tür *dindarlık-öncesi* aşamadan geçer. Çocuk, fantezi ve duyguların eşliğinde gelişimini sürdürür. Sonraki aşama, *dindarlık-altı* olarak tanımlanır. Bu aşamada çocuk, her somut ve maddî olanı kavrar. Bunu *kişisel* bir evre izler. Çocuk ancak bu aşamada, tasavvurlarını ve dini anlayışını anlaşılır bir şekilde ortaya koyar. Goldman'a göre pek çok çocuk, kutsal kitabın anlatılarıyla gereğinden erken yüzleştikleri için ikinci aşamada takılıp kalırlar. Bu anlatıların çoğu (örneğin İsa tasvirleri), Goldman'a göre soyut düşünme yeteneğini gerekli kılar ve ancak Formel İşlemler döneminde, yani 12 yaşlar civarında anlaşılabilir.

Goldman'a göre eğitimde tutarlı olan, din dersini çocukların zihinsel yeteneklerine uyarlamak idi. Çocuk merkezli ders modelinden hareketle geliştirilen temel düşünce, dinî anlatı ve içeriklerin çocuğun zihinsel gelişimine uygun olarak verilmesi gerektiği şeklindedir: Burada asıl soru, Hıristiyan inancının tüm içeriğine uygun davranabilme hususunda çocuğun neleri öğrenmek zorunda olduğundan ziyade, neleri öğrenebileceği sorusudur.

Konuyla ilgili fikirleri açısından Piaget ile Goldman bu alanda büyük bir rol oynadılar; ancak, tenkitlere de yol açtılar. Evenshaug ile Hallen (Norveç), iletişim bağlamında verici ile alıcıların kendine özel koşullarını ve yine mevcut aktarım yollarını dikkate alan iletişime dayalı teorik bir model savunmuşlardır: Dinî öğretimde genellikle, çocuk, ebeveyn, arkadaş çevresi ile toplumun kültürel ve bilimsel gelişimi arasında, karmaşık bir oyun söz konusudur. Din eğitimi, büyük bir kısmı itibariyle açık bilimsel olarak değil, aksine uygulamalı olarak yürütülmüştür. Görev olarak, okulda ve kilisede öğretilecek malzemenin içerik ve şekliyle ilgili tekliflerin geliştirilmesi kabul edilmiştir.

Sundén, Piaget'in yarı-klinik teorisini eleştirmektedir. Ona göre Piaget'in çocuklara sorduğu sorular, kısıtlayıcı olmuş olabilir. Belki de çocuk, (örneğin rüzgarın nereden geldiği) sorusuna verdikleri cevaplarla ilgili kendinden daha yaşlıların istediğini, nedensel ilişkilere yönelik tartışmalar olarak kavrayamamaktadır. Buna göre çocuk cevaplarını, Piaget'in açıkça kabul ettiği tarzda sorun çözümleri olarak tecrübe etmemektedir. Bundan da öte, çocukların cevapladığı, anormal ve ben merkezli etkisi olan bir olgu, gerçekte yaşlıların sözel etkilerine dayanabilir.

Piaget ile Goldman'ın araştırmaları, zihinsel gelişim üzerinde yoğunlaşmaktadır. Ahlâkî yön, dikkate alınmamaktadır. Bir modelin öğrenildiği ve rollerin önem verilerek yaşandığı bir ortamda çocuğun öğrendiği dinî anlatıların, erken yaşlarda tam olarak anlaşılmadığı; ancak yine de hatırlandığı öne sürülebilir. Bu anlatılar, daha sonraları rollerin benimsenmesi noktasında önem kazanabilir. Ayrıca bunlar, sonradan olgun yaşlarda dinî sorular üzerinde düşünme, önceden öğrendikleriyle ilgili yeni bakış açıları ve sembolik fonksiyonlar keşfetme yeteneği için temel teşkil edebilir. Tabiri caizse çocuk, mevcut malzemeyi zihinsel olarak yeniden organize edebilir. Ayrıca da onun, derin duygusal bir tarzda hayatını etkilemesine izin verebilir. Bu fikir, yorumlama fonksiyonlarında hikaye ve mitlerin altı çizilen derinlik psikolojisine dayalı bakış açısı tarafından desteklenmektedir.

Böyle olmakla birlikte bütün bunlar, dinî içeriklerin öğrenilmesi sürecinde yetişkinlerin, dinî anlatıların yorumunu çocuğa özgü aşamaya pek bağlamadıkları ve çocukta kişisel bir yeniden yapılanmayı engellediklerini var sayar. Böylece din ile ilgili ileri zihinsel yansımalar engellenmiş olur. Ki bu durum, çoğu zaman tecrübe yetersizliğine; buna bağlı olarak da gelenekle ilişkide zorluklara ve korkuya yol açar. Burada duygusal kişilikleştirmeler bile, engellenmiş olarak etkide bulunabilir.

4- Ahlâk Gelişimi

Jean Piaget'nin araştırmaları, ahlâk gelişimiyle ilgili önemli buluşlar açısından da önemlidir: Çocuk adaleti, cezaları, ödülleri ve birbirinden farklı davranış tarzlarına yönelik güdeleri nasıl kavrar? Basit bir ifadeyle, Piaget iki aşama ile sürer. Birincisine, *Bağımlı Ahlâk*, ikincisine ise, *Özerk Ahlâk* adını verir. Birinci aşamada, entelektüel ve duygusal olgunlaşmamışlık tipik bir niteliktir. Yetişkinler karşısında çocuk, bağımsız değildir ve başkalarının arasında yer alma yeteneğinden de yoksundur. Bir davranış biçiminin doğruluğuna veya yanlışlığına, sonucuna bakarak karar verilir. Davranışın ardındaki güdüler, oldukça zor tanınır; kuralların ilk ve son defa konulduğu, seve seve kabul edilir.

Sonraki aşamada, daha yüksek düzeyde zeka ve bağımsızlık öne çıkar. Artık çocuk, kendine başkaları arasında yer bulabilir ve davranış güdülerini tanıyabilir. Kurallar ve davranış tarzları, değişken toplumsal sözleşmeler olarak kavranır. Bu aşama, ancak zekada belirli bir gelişme kaydedildikten sonra, yani 12. yaştan itibaren ortaya çıkar. Ahlâk anlayışında açık bir sınır, elbette mevcut değildir; aksine, gelişme süreklidir. Bununla birlikte, ahlâk gelişimini analitik açısından aşamalara ayırmanın bir sakıncası yoktur.

Amerikalı Lawrence Kohlberg de ahlâk sorunuyla ilgilenmiştir. O, ahlâkî davranışın gelişimiyle ilgilenmekten ziyade, ahlâkî düşüncenin gelişimiyle ilgilenmiştir. Onu, bir insanın belirli bir durumda nasıl davranması gerektiği hususundan çok, doğru davranışı nasıl algıladığı hususu ilgilendirir. Kohlberg'in araştırmaları, çocuklarla gerçekleştirdiği mülakatlara dayanır. Görüşmelerinde, çocukların düşüncelerini ortaya koyabilecekleri bazı örnek anlatılardan ve ahlâkî ikilemlerden faydalanmıştır.

Kohlberg, tespit ettiği altı evreyi, üç düzeyde ele alır. Birinci düzey, *Gelecek-Öncesi* düzey olup iki evreye ayrılır: Bincisinde, ceza ve itaat yönelimi; ikincisinde ise, hazcılık ve somut karşılıklı hüküm sürer. Başka bir ifadeyle bu yönelim, göze-göz, dişe-diş zihniyetine dayanır. Ahlâki değerlerin bireyin kendisinde, iyi ve kötü eserlerde temel bulunması, birinci düzeyin tipik özelliğidir.

İkincisi, *Geleneksel ve Pragmatik* düzey, üçüncü ve dördüncü evrelerden oluşur. Üçüncü evrede (sevgili-geç-yönelimi), iyi niyete sahip olmaya, başkalarına karşı sağduyulu olmaya ve karşılıklı sözleşmelere bağlı kalmaya çalışılır. Dördüncü evre, kural ve düzen konusunda katı bir yönelime sahiptir. Görev her zaman yerine getirilmelidir ve üst olana itaat edilmelidir. Hayat, hak ve görevlerle birlikte ahlâkî ve dinî bir bütünlüğe göre düzenlenebileceği için kutsaldır.

Üçüncü düzeye Kohlberg, *Gelenek-Ötesi* düzey adını verir. Bu düzeyde, prensiplere bağlı bir ahlâk ifade bulur. Beşinci evre, çoğunluk sistemi bağlamında yasal sözleşme düşüncesi ve demokratik prensipleri kabule dayalı olarak düzenlenmiştir. Altıncı evre, evrensel ahlâkî prensiplere bağlı bir yönelim ortaya koyar. Burada ilk adım olarak “maşeri/umumi vicdan” ve ayrıca, karşılıklı dikkat ve dayanışma ortaya çıkar.

Aslında Kohlberg’in şeması, biri Ahlâk-Öncesi (bütün diğerlerinden öncedir), diğeri ise, “kozmetik” ve “sınırsız” olmak üzere iki ilave evre daha içerir. Kozmik ve sınırsız evrede, hayatın varoluş nedeni ve ayrıca evren-ben birliğiyle ilgili sorular dikkat çeker. Binaenaleyh bu, mistisizm ile sınırdaşlık teşkil edebilir. Bu aşamayı sonraları Kohlberg, ispatı zor olduğu için artık dikkate almaz. Bu evreyle ilgili olarak onun aklına, örneğin Sokrates ve Martin Luther King gibi insanlar geliyordu.

Çocuklarda ahlâk gelişimi ile ilgili uzun kesitli araştırmalar göstermektedir ki onlar, Kohlberg’in evrelerine uygun düşecek şekilde alçak evreden yüksek evreye doğru hiyerarşik bir ahlâk gelişiminden geçmektedirler. Kohlberg, bu teorinin çeşitli kültür ve dünya bölgelerinde de geçerli olduğunu iddia eder. İsveç’te Kurt Berling, teoriyi varsayımsal-tümdengelimci bir tarzda sınamış ve ahlâk gelişiminin, dördüncü evreye kadar tutarlı bir şekilde sürdüğünü ortaya koymuştur. Geri kalan iki evre, sadece çocuk ve gençlerde doğrulanabilmiş, yetişkinlerde ise, doğrulanamamıştır. Çocuklarda 1-3 evre, atlamaksızın birbirini izlemektedir. Ancak bu durum, gençler ile yetişkinler için geçerlilik arz etmez. Çok sayıda kültürü karşılaştıran bir analiz, sosyo-kültürel çevrenin ahlâk gelişimini etkilediğini ortaya koymuştur. Örneğin, bireysellik yerine dinin toplumsal bir bağlanmayla kabul edildiği İslam Dünyasında çocuklar, daha çok bireyselliği ön planda tutan üçüncü evreyi atlayarak adalet ve kanunun vurgulandığı dördüncü evreye doğrudan ulaşma eğilimindedirler. Buna göre Kohlberg’in teorisi, evrelerin mevcut sıralamayı koruduğu ölçüde geçerlilik arz eder. Böyle olmakla beraber söz konusu evreler atlanabilir, duruma göre seyrek olarak ulaşılabilir veya hiçbir zaman ulaşılabilir de.

John C. Gibbs, Kohlberg’in ilk dört evresini doğal gelişime uygun görür: Bu noktada nasıl sorusu sorulur: Genel olarak insan hayatı nasıl işler? İlk iki evre sırasında ben merkezci düşünceye sahip çocuk kendini, yaşadığı ortamda karşılaştığı ceza ve ödül aracılığıyla çevrenin beklenti ve yargılarına uygun olarak yöneltir. Tabiata uygun yönelim, üçüncü ve dördüncü evrede derinlik kazanarak toplum merkezli bir yapıya bürünür. Toplumsal cömertlik ve açıklık

olarak çevre tecrübesi, ayrıca güvene ve istikrarlı toplumsal ilişkilere yönelik çabalar, uyarıcıdır. Beşinci ve altıncı evreleri Gibbs, varoluşsal olarak tanımlar: Bu noktada niçin sorusu sorulur: İnsan hayatı genel olarak niçin vardır? Bu evreler, ahlâk-ötesi bir tabiattadır ve burada, esas itibarıyla varoluşun anlamı ve içeriği sorulur. Başka bir ifadeyle bu evrede, salt dinî olana bir geçiş söz konusudur.

Çocuğun dinî öğretimden ne tür yararlar elde edebileceği konusunda zihinsel gelişim nasıl belirleyici ise, aynı şekilde ahlâk gelişimi de, dinî-ahlâkî düşünce kazanma konusunda, belirli tutarlılıklara sahiptir. Aradaki ilişki sıkıdır. Özellikle ahlâk gelişimi için dinî-kültürel çevrenin önemi de büyüktür. Nihai noktada çevre koşullarına bağlı olan niteliklerin ne olduğu hususu, bireyde adalet kavramının gelişimi bakımından tamamen açık görünmemektedir.

James W. Fowler, insan dindarlığının gelişim aşamaları teorisinde, bireyin dinî hayatında ahlâk gelişiminin önemini dile getirir. O, “faith” kavramından, yani “güven” anlamında bir inançtan bahseder. Bu kavram altında O, teselli ya da kendini varoluş içinde anlam dolu yöneltmeyi hedefleyen insan tarzını anlar. O halde burada söz konusu olan, hayat görüşünün tümündeki olgunluktur. Fowler, insanın inanç gelişiminin başlangıcında ahlâk anlayışını, diğer altı değişkenin yanında önemli bir değişken olarak görür. Bunlar: Mantıklı düşünme (krş. Piaget’in teorisi); başkalarının bakış açısından eşyayı görebilme imkanı (krş. R.L. Selman’ın insanlar-arası ilişkilerle ilgili teorisi); toplumsal bağ bilinci, kimin veya neyin en üst düzey otoriteye sahip bulunduğu anlayışı; dünyada bağlantıları kavrama türü (bütünlük anlayışı) ve sembollerini kullanma yeteneğidir (sembolik düşünme). Gelişme ve olgunlaşma sırasında bütün bu olgular, normal olarak aşağıda sıralanan aşamalar ortaya çıkacak şekilde içselleştirilir:

1. Farklılaşmamış İnanç: Temel güven, koruyucuyla ilişkide karşılıklı ilişki, kendi varlığına yönelik gelişmemiş kavrayış; 0-2 yaş aralığı.
2. Sezgisel-Projektif İnanç: Dünyayı içsel özde kavramada aracı olarak fantezi gelişimi; 3-7 yaş aralığı.
3. Sözel-Mitsel İnanç: Hikaye, drama, efsane vb. dünya görüşünü şekillendirir; 7-12 yaş aralığı.
4. Sentetik-Geleneksel İnanç: Kendi kimliğine, arka planına ve geleceğine yönelik kişisel bir kavrayış oluşturma; 12-16 yaş aralığı.
5. Kişisel-Yansıtılabilir İnanç: Kendi ben’i, dünyadaki ideal ve görevleri üzerinde eleştirel yaklaşım; 17-30 yaş aralığı.

6. Pekıştirici/Birleřtirici İnanç: Çeliřiklik tecrübesi, bir bütün olarak dünyaya yönelik derinlik ve sorumluluk tecrübesi; yetişkinlik dönemi.
7. Evrensel İnanç: Evrensel topluma yönelik büyük vizyon; yaşlılık dönemi.

Fowler'e göre bu aşamaların her biri, diğerinin üzerine biner ve bir önceki aşamanın bilincini arttırır. Ayrıca Onun görüşüne göre aslında bu aşamalar, aralarından birinin atlanması mümkün olmayacak şekilde bu sıraya uygun olarak birbirini izler. Böylece olgunlaşma süreci, genel-geçer bir biçimde yapılmış olur. Bu bütüncü teori, sonraları ciddi bir şekilde tartışılmış ve eleştirilmiştir. Bu hususta birbirinden farklı kültürleri de dikkate alacak daha geniş çaplı araştırmalar, henüz mevcut değildir.

Konunun sonunda, kısaca Fritz Oser'e de değinmek istiyorum. O, zihinsel gelişim ile dinî yargıya (religious judgement) yönelik bütüncü bir bakış dener. Çeşitli ikilemlerin uygulamaya konulduğu araştırmalardan hareketle O, şöyle bir şema öne sürer:

1. **Büsbütün Kararlılık Yönelimi:** Tanrı her şeyi en iyi bilir; ceza ve ödül eşliğinde katı yasa.
2. **Karşılıklı İlişi Yönelimi:** Tanrı ile insan arasında dönüşümlü etkileşim; kişisel irade kaynaklı aktivite, Tanrı ile dünya arasında ayırım.
3. **İrade Yönelimi:** Tanrı vardır, ancak insan büyük bir hükümlranlığa sahiptir. Tanrı, insanın kendi isteklerini nasıl karşıladığına dikkat eder.
4. **Özerklik ve "Tanrısal Plan" Yönelimi:** Tanrı ve insan arasında dolaylı ilişki. Hayat, insanın kendi davranış kapasitesine dayanır. O, yaptıklarından sorumludur. Buna karşılık Tanrı, sevgidir ve insan için en iyisini ister. İnsan diğer insanlar için yardımcı olmalı.
5. **Kişisel Tatmin ve İnter-subjektivite Yönelimi:** Tanrı insanlara bağımsızlık ve kişisel irade verir. İnsan özerktir, fakat sorumludur da.
6. **Evrensel İletişim ve Dayanışma Yönelimi:** En önemlisi, genel bir dayanışmadır. Tanrı-insan ilişkisi, tüm insan varoluşunu kuşatır. Tanrı hayata en üst anlam ve hedefini verir.

